

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 904/908.04+930.85

Руслан Підставка, Зоряна Мазуранчик

«ЛІТОПИСНИЙ» ЗБАРАЖ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВІДОМІ ДАТИ

У статті визначено основні дати та історичні події, що стосуються «літописного» Збаража XIII–XVI ст. Проаналізовано зміст та суть історичної події, що описується в літописних та документальних джерелах. Переглянуто традиційний погляд на зазначені події та запропоновано власну інтерпретацію.

Ключові слова: літописний Збараж, Княжа гора, Лешко Білий, Старозбараський замок, князі Збараські.

Дослідження історії населеного пункту та його оборонно-фортифікаційних об'єктів значною мірою залежить від об'єктивності аналізу історичних джерел і документів.

Історіографія, що стосується дослідження, так званого, «літописного» Збаража є надзвичайно скупа та фрагментарна. Територія поселення давнього Збаража, про який йдеться у Літописі Руському за Іпатським списком (Галицько-волинський літопис (з 1201 р.) [1] обмежувалася такими медоборськими горами Товтровою кряжу, як – Княжа, Чернеча («Монастирок») і Бабина. На місці давньоруського літописного городища X–XIII ст. (гора Княжа) в «післямонгольську добу» було споруджено укріплення, що трансформувалися з часом у так звану «Старозбараську фортецю» – родинне гніздо руського княжого роду Збараських. З документальних та літописних джерел, що стосуються літописного Збаража, який є об'єктом нашого дослідження – встановлено на даний час лише три дати (1211 р., 1474 р., 1589 р.).

Аналіз подій, що відбувалися в ці роки є предметом дослідження нашої статті. Трактуючи джерел, що підтверджуватимуть ту чи іншу точку зору та суспільно-генеалогічні особливості того часу накладають свій відбиток на висвітлення зазначених подій. Спробуємо неупереджено проаналізувати кожне із джерел.

Серед дослідників, які працювали над археологічною складовою теми, необхідно відмітити тернопільського археолога М. Ягодинську [2], львівських археологів М. Филипчука та Н. Білас [3], білорусько-польського археолога XIX ст. А. Кіркора [4]. Історіографічними дослідження зазначеної території займалися А. Малевич [5], О. Мандрик і Т. Федорів [6], В. Чайка [7] та ін.

Як зазначалося, першою писемною згадкою, виявленою на даний час, про поселення Збараж (саме в такій транскрипції воно фігурує в джерелі – примітка авторів) є Галицько-Волинський літопис. Під 1211 р. в цьому джерелі йдеться про те, що «...Лестько не зміг узяти Галича і, пішовши, спустошив він довкола Теребовля, і довкола Моклекова, і Збаража, а Биковен узятий був ляхами і руссю» [1]. По-перше, необхідно відзначити, що дослідження Л. Махновця зазначені події датуються не 1211 р., а весною 1214 р. [1]. По-друге, краківський князь Лешко I Білий, як зазначає Н. Яковенко, був троюрідним братом угорського короля Андрія II та Романа Мстиславовича [8, с. 101]. Згідно з нашими генеалогічними дослідженнями, Лешко I був сином Олени Зноємської і Казимира II Справедливого, який доводився рідним братом матері Романа Мстиславовича – Агнешки. Тобто, Лешко і Роман Мстиславович були двоюрідними. Крім того, Роман Мстиславович був внуком Ізяслава II Мстиславовича, рідна сестра котрого – Єфросинія, доводилася бабусею Андрію II.

Після смерті Роман залишив двох малолітніх синів: чотирирічного Данила та дворічного Василька. Романова вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою угорського короля Андрія II, була визнана боярами регентом при малолітньому Данилові, але втримати влади не змогла [8, с. 100]. Після загибелі Романа, між угорським королем Андрієм та польським князем Лешком, укладена угода про підтримку династичних прав його синів, якої формально вони дотримувалися [9, с. 172]. З наведеного випливає, що на той час Лешко прийшов на галицько-волинські землі не загарбати та спустошити їх, а допомогти Данилові утвердитися на троні й вигнати з цих територій бояр.

Якщо військові дії точилися навколо Теребовлі, Моклекова і Збаража, то можна припустити, що літописний Збараж на той час або був у власності тих же бояр, або їх підтримував. Виходячи з того, що невідомий автор літопису зазначає, що «...Биковен взятий був ляхами і руссю», то логічно припустити, що вказані населені пункти не були захоплені, тобто Збараж на той час був міцним укріпленням, оскільки зумів протистояти ляхам і русичам. Його оборонна міць зумовлювалася

низкою геоморфологічних та гідрологічних чинників, а також чотирьох оборонних валів і ровів. Як підтверджують археологічні дослідження, основну складову частину оборонної системи дерев'яно-земляного городища давньоруського Збаража становили саме такі оборонні споруди [2, с. 92].

Наступним цікавим і, водночас, суперечливим фактом в історії Збаража є події, описані польським хронікарем Яном Длугошем під 24 червня 1474 р. В «Історії Польщі» («*Annales seu cronicae incliti regni Poloniae Opera*») йдеться, що за панування Казимира Ягелончика, «...татари під керівництвом Айдора, Гаджігірея (ориг. – *Hadżigereja*) сина, нікчемною зграєю, що налічувала заледве сім тисяч легкоозброєного люду, зненацька напали на Русь і Поділля десь біля дня Св. Івана Хрестителя і околиці Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологор, Збаража вогнем, різаниною і всякими іншими лихами спустошили... Замок Збараж здобутий, княжна в ясир взята; сам князь Іван дивлячись на орду, що вдирається до замку і неволю своєї жінки, озброївся серцем Самсона і влаштувавши двом синам і двом дочкам втечу, сам з цілою дружиною своєю та великою кількістю татар, які вже були замок і вежу його опанували, спалив себе і в попелі похований. Був вже в полоні його молодший син, але коли його вели до татарського обозу, один з хлопів товстий і відважний русин повалив трупом ординця, котрий його проводив і звільнив його з неволі. Смерть цього татарина (а це був один з перших панів), розляглася в обозі орди великим плачем і голосінням» [10, s. 574-575].

Повністю наведений уривок є єдиним першоджерелом про ці події 1474 р. і наступні хронікарі мали б або його повністю переповідати, або викладати у скороченому варіанті. Однак, Мартин Бельський у «Хроніці Польській», зазначає: «Здобули на той час і Збараж, на якому Ян був князем/ де татари взяли його жінку в неволю з наймолодшим сином/ а з двома синами, а також дочками батько ледве втік/ пробившись через неприятеля/ і замок запаливши» [11, s. 462]. Переповівши перед тим історію про пограбування навколо Кам'янця, Дунаєва, Галича і т.д., чисельність орди, кількість ясиру тощо, хронікар деталізує захоплення Збаража. Важливо, що наводиться ім'я князя в Збаражі – Іван (в польському оригіналі – Ян), а також описується доля його родини. За М. Бельським, дружина із наймолодшим сином потрапила в полон, а батько із двома синами і дочками (кількість яких не подається), підпаливши замок, вирвалися через неприятеля на волю.

Ми свідомо не брали до уваги «Трактат про дві Сарматії» («*Tractatus de duabus Sarmatiis*»), виданий Матвієм Меховським у 1517 р., оскільки, в ньому лише побічно згадується про події 1474 р., а про ім'я князя Збараського та долю його сім'ї взагалі не йдеться [12, s. CCCXXXVII].

Особливо цікавим на трактування оригіналу Я. Длугоша є «Польська хроніка» Мартина Кромера 1611 р. У якій зазначається, що «... на той час випадає звістка, що Поділля і Русь татари під керівництвом царика Айдора Ецигеевого сина йдуть для спустошення поспішаючи... що тільки 7 тисяч татар і то легко озброєних всі коло Кам'янця, Галича Глинян, Дунаєва, Гологор і біля Збаража охопили близько 100 миль в довжину і 30 миль в ширину, палили, вбивали і без великого опору спустошили. Багато смертних заставши на польових роботах як скотину було забрано у поганську неволю. Містечко Литвинів спалено, замок в Збаражі здобуто, в якому князь Іван, або Ян вкритий вогнем згорів: жінку його і одного з трьох синів наймолодшого захоплено і в неволю відведено» [13, s. 1253].

«Хроніка Стрийковського» («*Kronika polska litewska zmodzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wolhinskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc...*») описуючи ці події, взагалі не згадує у переліку захоплених міст Збаража і не подає жодних відомостей про сім'ю князя Збараського [14].

Проаналізувавши тексти хронік, що описують подію, потрібно провести наступні узагальнення: у 1474 р. замок у Збаражі і місто було захоплене татарами під керівництвом царевича Айдори; князь Іван (Ян) Збараський, влаштувавши втечу двом дочками і двом синами, підпалив замок і згорів разом з своїми дружинниками і татарами, що вже були в замку, а дружина з наймолодшим сином потрапила в полон (останній був визволений невідомим русином).

Ідентифікувати невідомого Айдору вдалося завдяки наведеному імені його батька – засновника Кримського ханства – Хаджі-Гірея (Герая). Найбільш прийнятною особою на роль Айдори, на нашу думку, є син останнього – Хейдар (Хайдер) Гірей. У результаті консультації з професором Л. Войтовичем, стосовно історичної особи кримського хана Хайдар-Гірея та його участі у поході 1474 р. вдалося встановити, що: Хайдар-Гірей (Айдер-Гірей) після приходу до влади молодшого брата Менглі-Гірея за домовленістю з генуезцями утримувався у їх фортеці Солдаї (Судаку). Після захоплення Кафи і Солдаї турками і зміщення Менглі-Гірея у 1475 р., він короткий час знову був кримським ханом, але у 1476 р. програв братові Нур-Девлет-Гірею і втік до Києва. Звідти у 1479 р. Хайдар перейшов на службу до московського князя. Помер на Білоозері у 1487 р., куди був засланий. У Литву та Москву цей оглан (царевич), звичайно, переходив із невеликим загоном своїх нукерів та уланів. За часів Вітовта, Литва приймала ординців на службу як дрібну шляхту; Хайдар-Гірей не міг очолювати жодного походу на Поділля у 1474 р., бо

перебував тоді, як почесний в'язень, у консульському замку у Судаку. Не міг він напасти на Поділля і у 1475 р. і, тим більше, у 1476–1479 рр., коли перебував на литовській службі; М. Кромер і М. Бельський черпали інформацію з Я. Длугоша, а в останнього фактичних та хронологічних помилок було дуже багато, у тому числі і зроблених спеціально. Польські джерела у більшості випадків називають керівників таких походів ханами або царевичами. Для хана для такого походу 7 тис. війська надто мало, навіть для царевича. Можна припустити, що або Я. Длугош скористався невірними чутками, або ж виправдою командував не оглан (царевич), а котрийсь з 6 беїв, який міг мати ім'я Айдер (Хайдар) чи близьке за звучанням.

Викликає інтерес й інша історична особа, як фігурує у Я. Длугоша, М. Бельського і М. Кромера, а саме, – князь Іван (чи Ян). За винятком Івана (Януша) князя Збараського, воєводи Брацлавського, котрий помер у 1608 р. в генеалогічному дереві цього князівського роду, за даними дослідників, осіб з іменем Іван (або Ян) не виявлено. Хронологічно у 70-х рр. XV ст. князем на Збаражі, згідно з актом поділу 1463 р. був Василь Васильович Збараський, який «вже не жив» у 1475 р. (помер за Й. Вольфом – в період з жовтня 1472 р. – по 4 липня 1475 р.), оскільки в цьому році його син Михайло судиться з дядьком Семеном за спадок про другому дядькові Солтанові [15, s. 608]. Як зазначав Й. Вольф, князь Василь Васильович залишив «вдову, княгиню Васильову і синів Міхала, трьох Семенів і Федора», котрі в 1478 р. підтверджують поділ залишених маєтків по князю Солтанові, укладений з дядьком – князем Семеном [15, s. 608]. На основі цього документу можна констатувати, що захоплена у 1474 р. в полон вдова князя Василя, ім'я якої на даний час не встановлене, була врятована чи викуплена з татарського полону разом із наймолодшим сином (імовірно, Семеном молодшим).

Наступною датою, що стосується історії території літописного Збаража є подія, що описує руйнування Збаража татарами у 1589 р. «Донесение возныхъ Луцкому гродскому суду объ осмотръ ими мѣстечек и сельъ Луцкаго повѣта, опустошенныхъ и сожженныхъ татарами», датоване 7 грудня 1601 р. говорить, що «...Къ тому местечка въ року осмѣдесять девятомъ спустошонные: местечко Збаражъ, Бадаринцы, Купель, Плебановка, Медын, Стриевка, Кернехов, Колодно, – ... и до того часу пусты есть и людей в нихъ нимашь» [16, с. 292].

Крім того, возний луцького гродського суду в 1591 р. оповідав: «... позов положить хотел, нижели есми того позву где вткнути не мель, бо тое место Збараж и Базар место также и села видель есми до кгрунту от поганства татар спаленье и спустошонные, толко замок самыш збаражский стоял, до которого есми тотъ позов от-несъ и у браму замковую уткнул и воротному оповедил...» [17, с. 58].

Необхідно зазначити, що «знищене» у 1589 р. місто Збараж в 1591 р. «до ґрунту спалене і спустошене» (за винятком замку, інвентар частини якого 1592 р. це підтверджує) [18, с. 239–242]; на 1601 р., за свідченням згаданих возних Кшиштофа Шуки і Станіслава Янковського, – це «спустошене, пусте і людей в ньому немає», але ж «...на кінець XVI ст. родове гніздо князів Збараських, що складалося в цей час із великого окольного мурованого замку з пригородком та острогом під ним і двох міст – Великого й Малого, одне з яких лежало за ставом, а друге – під горою, виявилось поділеним аж на п'ять частин» [19, с. 22].

Крім того, згідно із фундаційною таблицею, у 1600 р. збараським старостою Григорієм Новицьким за князя Януша Збараського збудована оборонна церква Спаса на горі Монастирок, будівництво якої тривало не один рік (!). Це також суперечить свідченням К. Шуки і С. Янковського.

Вважаємо, що можливою причиною такого свідомого фальшування чи перекручування возними інформації щодо збитків, завданих татарами, була безпосередня вказівка власника земель, кременецького старости князя Януша Збараського для уникнення сплати податків подимного зі своїх маєтків.

Таким чином, неупереджений аналіз хронік та документальних джерел дав змогу переглянути традиційні уявлення про історію родинного гнізда князів Збараських.

Список використаних джерел

1. Галицько-волинський літопис [Електронний ресурс] // Літопис Руський за Іпатським списком. – 1908. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>.
2. Ягодинська М. О. Літописний Збараж (Збираж). (За матеріалами археологічних досліджень) / М. О. Ягодинська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – 2010. – № 1. – С. 92–96.
3. Білас Н. М. Святооуфрїївський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних досліджень [Електронний ресурс] / Н. М. Білас // Вісник Інституту археології. Вип. 3. С. 223–228. – 2008. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jm/soc_gum/Via/2008_3/Binder9.pdf.
4. Kirkor A. N. Sprawozdanie i wykaz zabytkow w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologicznej w roku 1882 / A. N. Kirkor // Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. – Krakow: Drukarnia UJ, 1883. – С. 51–60.
5. Малевич А. П. Літопис Землі Збараської. / А. П. Малевич. – Збараж: Т-во «Просвіта», 1996. – 82 с.
6. Мандрик О. Є. Збараж: погляд крізь віки / О. Є. Мандрик, Т. І. Федорів. – Збараж: Рушник, 2011. – 116 с.
7. Чайка В. І. Збараський замок / В. І. Чайка. – Збараж: Астон, 2011. – 120 с.
8. Яковенко Н. М. Нариси історії середньовічної та

ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – 582 с. 9. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с. – (Україна крізь віки). – (Том 5). 10. Długosz J. Dziejów Polskich. Książ dwanaście [Електронний ресурс] / Jan Długosz // Ks. XII. – 1870. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=NtbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. 11. Bielski J. Kronika Polska [Електронний ресурс] / J. Bielski // Drukarnia Jakoba Siebeneychera. – 1597. – Режим доступу: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadadata?id=230623&from=publication>. 12. Maciej z Miechowa. Tractatus de duabus Sarmatiis asiana et europiana et de contentis in eis [Електронний ресурс] / Maciej z Miechowa. – 1518. – Режим доступу: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadadata?id=35294&from=publication>. 13. Kromer M. Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego... Т. 1 [Електронний ресурс] / М. Kromer. – 1611. – Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadadata?id=107422>. 14. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi... [Електронний ресурс] / М. Strykowski. – 1582. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/kronikapolskalit02stryuoft#page/n5/mode/2up>. 15. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku [Електронний ресурс] / J. Wolff. – 1895. – Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadadata?id=139252&from=publication>. 16. Донесение возных Луцкому городскому суду объ осмотръ ими мьстечек и сель Луцкаго повьта, опустошенных и сожженных татарами [Електронний ресурс] // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актовъ. – 712. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch6_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch6_t1.pdf. 17. Заяць А. Є. Обороноздатність волинських міст XVI – першій половині XVII ст. / А. Є. Заяць // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Під редакцією Володимира Собчука. – Кременець: Астон, 2006. – С. 57–63. 18. Денисенко Я. Збаразький замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 року) / Я. Денисенко // Старий Луцьк. – Луцьк: Терен, 2011. – (Науково-інформаційний збірник). – С. 236–242. 19. Собчук В. Д. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – I-а полов. XVII ст.) / В. Д. Собчук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Під редакцією Володимира Собчука. – Кременець: Астон, 2006. – С. 17–56.

Руслан Підставка, Зоряна Мазуранчик

«ЛЕТОПИСНЫЙ» ЗБАРАЗЖ: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИЗВЕСТНЫЕ ДАТЫ

В статье определено основные даты и исторические события, относящиеся к «летописному» Збаражу XIII–XVI вв. Проанализировано содержание и смысл исторических событий, которые описаны в летописях и документах. Пересмотрено традиционный взгляд на указанные события, предложено собственную их интерпретацию.

Ключевые слова: летописный Збараж, Княжая гора, Лешек Бялый, Старозбараский замок, князя Збараские.

Ruslan Pidstavka, Zoryana Mazuranych

«CHRONICLES» ZBARAZH: A NEW LOOK AT KNOWN DATE

The article defines the main dates and historical events which are related to the «chronicles» Zbarazh of the XIII–XVI centuries. It analyzes the content and the essence of the historical event, which is described in chronicles and documents. It reconsiders the traditional opinion on the mentioned events and suggests another interpretation of them.

Key words: chronicles Zbarazh, Kniazha Mountain, Leszek Bialy, Castle in Stary Zbarazh, Princes of Zbarazh.